

Biblioteka Pedagogiczna CEN
nr inw.: KG - 502

BC KSK / 502

M. J. Dr. H. P. w. D.
Kwestionariusz z etnografi

BIBLIOTEKA DRUŻYN

Z. H. P.

w Białymstoku.

L. 19%

502

DO CZYTELNIKÓW.

Maj 1910 roku.

Już zbliża się tak upragniony przez młodzież czas wakacyjny. Maluczko, a strząchnie ona proch miejski z nóg swych i pofrunie radośna w otwierające się ku niej ramiona przestworzy wiejskich, tehnących balsamiczną, ożywczą wonią lasów, aromatem łąk kwiecistych,—pofrunie w dal, by odetchnąć pełną piersią wśród pól, kłaniających się jej w pas falą zbóż, skapać się w promieniach słońca, nie przesyconych miazmatami wielkich miast.

I lekko i błogo będzie duszy młodzieńczej, bo to najpiękniejsze chwile w życiu, rozkoszne, święte, jak idea swobody.

Ażeby jednak odczuć całą błogość chwil takich, których tak niewiele jest w życiu człowieka — trzeba coś ukochać, a przede wszystkim ukochać kraj swój i lud w nim mieszkający, jego przyrodę i przeszłość, starać się patrzeć na wszystko, co w tym kraju się znajduje, okiem badacza, nie zaś przygodnego obserwatora, starać się odkryć rzeczy piękne i cenne, mówiące o naszym kraju, jakim był w przeszłości lub jest obecnie, słowem, należy poznać go wzdłuż i wszerz, od rubieży do rubieży, by nie powiedziano snadź o nas kiedyś.

„Cudze chwalicie, swego nie znacie;

„Sami nie wiecie, co posiadacie!“

I rzeczywiście nie wiemy. Dziś, gdy kraj nasz w ruinie, gdy resztki tej niegdyś świetnej naszej kultury trzeba odgrzebywać z pod stosu gruzów i pyłu zapomnienia, obserwatorowi

powierzchnemu mogłoby się zdawać, że nie mieliśmy nic, coby dało się postawić obok sławionych osobliwości Europy. A jednak tak nie jest! Umiejmy tylko patrzeć i poznawać się na wartości spotykanych rzeczy a odkrywamy cuda!

Chcieliśmy was, Młodzi nasza, temi płynąciami z serca słowami zachęcić do przedsięwzięcia prób badania Kraju, badania nie tylko jego teraźniejszości, lecz i przeszłości, która, jak wszystko nasze, powinna być nam drogą. Prawda, wy biegniecie ku przyszłości, gonicie mary ideałów, które świecą wam w oddali, jak gwiazdy przewodnie, — ale powinniście pamiętać o tem, że i teraźniejszość i przeszłość nasza miały swoje embrjony w przeszłości, że cała nasza kultura wykwitła na niwie, złanej obficie krwią przodków naszych, których kości w odwiecznych mogiłach dają świadectwo o tem, co minęło dawno,—może setki, a może i tysiące lat temu. To są relikwie naszej ziemi, które każdy, kto tę ziemię miłuje, czcić powinien.

A przedewszystkiem powinniśmy wiedzieć, jakie zabytki pozostawiły nam wieki ubiegłe. Powinniśmy w tym celu gromadzić materiały jaknajliczniejsze, zanotowywać i opisywać, fotografować lub rysować każdy, choćby na pozór mało warty ślad przeszłości, by zarazem można było odtworzyć chociaż w przybliżeniu obraz dawno minionego życia.

Wam to, Młodzi nasza, najłatwiej jest podjąć się tego zadania. Corocznie sporo czasu przebywacie na wsi, urządzenie wycieczki w celu poznania kraju; zwróćcież uwagę Waszą i w tym kierunku zasłużycie się dobrze nauce, a więc i Krajowi. Czas jest wielki zająć się gromadzeniem wiadomości o naszym Kraju, bo przy coraz częstszem przechodzeniu ziemi z rąk do rąk, coraz częściej trafiają się właściciele, którzy świadomie lub nieświadomie niszczą najcenniejsze skarby przeszłości. I może się stać, że jeżeli my nie zbierzemy, nie skatalogujemy tych resztek, to następcy nasi nie tu już nie znajdą do roboty. Nie wymagamy od Was wiele, nie wymagamy, ażebyście prowadzili na swoją rękę badania zabytków,—na to bowiem trzeba być specjalistą, do czego dochodzi tylko ten, kto przez czas dłuższy studjował przedmiot sumiennie i z całą ścisłością; chcemy tylko, ażebyście się nauczyli patrzeć na te zabytki ze zrozumieniem ich wartości i—notowali skrzę-

tnie, fotografowali i rysowali wszystko to, co ujrzycie, podając następnie ten materiał zebrany do „Pobudki“, a redakcja naszego pisma rzeczy wartościowe w opisie lub fotografii zamieści w „Pobudce“. Dla pragnących skorzystać z dni wakacyjnej swobody w ten sposób, by przynieść swoją cegielkę do przyszłego gmachu nauki, podajemy poniżej wskazówki, jak do pracy przystąpić należy.

Niektóre z podanych kwestjonariuszów, jak „zabytki malarstwa i rzeźby“ (Nr. 4—6 r. 1909), a także kwestjonariusz z etnografji (Nr. 12, r. 1909), już były drukowane w „Pobudce“,—jednak ze względu na bardzo nieznaczoną ilość pozostałych egzemplarzy pisma, powtarzamy je tutaj. W opracowaniu innych działów wzięli też udział znani badacze, jak pp. Wandalin Szukiewicz (archeologja), prof. Marja Raciborski (kw. przyrodniczy), dr. Władysław Zahorski (dział historyczno-obeyczajowy), prof. Ferdynand Ruszczyce i inni.

Kwestjonariusze należałoby uzupełnić podaniem metodyki badań, czego jednak nie czynimy, bo istnieje wydana przez Polskie Tow. Krajoznawcze książka, p. t. *Metodyka wycieczek krajoznawczych*, do której czytelników odsyłamy.

Książka ta jest niezbędną każdemu, kto z kwestjonariuszów naszych korzystać zechce.

BIBLIOTEKA DRUŻYN

Z. H. P.

w Białymstoku.

L. 194.

KWESTJONARJUSZE:

1. Inwentaryzowanie zabytków odległej przeszłości.

A. Wiek Kamienia.

Z tej najrańszej doby istnienia człowieka w naszym kraju mamy ślady chyba najliczniejsze. W tej epoce człowiek nie znał użytku z metalów, lecz, że nauczył się już posługiwać narzędziami, więc wyrabiał je z materiałów jakie miał pod ręką na powierzchni ziemi, to jest: drzewa, rogu, kości i kamieni. Narzędzia drewniane, kościane lub rogowe, z przyczyny nietrwałości materiału, tylko w bardzo sprzyjających warunkach dochowały się do dni naszych. Natomiast kamienne, w większości wypadków znajdują się w takim stanie, w jakim wyszły z rąk swoich wytwórców. Takie wyroby z różnych gatunków kamienia, a najczęściej z krzemienia, znajdują się licznie na miejscach dawnych siedlisk ludzkich, zwykle na brzegach rzek i jezior, dziś lub niegdyś istniejących, na miejscach mniej lub więcej wyniosłych, suchych. Dziś takie miejscowości przedstawiają się najczęściej jako wydmy piaszczyste, na których wiatry, roznosząc piasek wokoło, odkrywają za każdym podmuchem wszystko, co się niegdyś w ich wnętrzu ukryło. Znaleźć więc tu można—1-o niedopalone kosteczki ludzkie, 2-o wyroby z krzemienia jak: groty strzał i oszczepów o formach bardzo nieraz zgrabnych: trójkątnych, liściowatych etc. Poznać je można i odróżnić od zwykłych przypadkowych oszczepów krzemiennych. po tem, że nadawano im kształt, obijając drobnutko brzegi wyrobu, a czasem całą powierzchnię. Dalej, znajdują się także nożyki, piłki, dłuta, skrobacze. i cały szereg innych narzędzi, które dają się poznać po celowo nadanych kształtach i po owem drobnym otlukiwaniu, o którym wyżej była mowa. 3-o Na takich wydmach znajdują się też często skorupy naczyń glinianych starożytnych, a nawet, czasami, chociaż rzadko, całe naczynia. Odnaczają się one od skorup garnków nowożytnych obfitą domieszką żwiru w glinie i mniej starannie wygładzoną powierzchnią. Czasem na skorupach takich daje się zauważać rysunek, składający się z linii, kresek lub punktów wgłębianych podczas roboty, w miękkiej jeszcze glinie za pomocą odpowiedniego ryłka. 4-o Można też tu spotkać przedmioty metalowe, brązowe, pokryte tak zwaną patyną, nadającą przedmiotowi

barwę ciemno-zieloną lub błękitną, i żelazne, zardzewiałe wprawdzie, lecz zwykle o kształtach wyraźnych.

Napotkawszy taką wydmy, zawierającą zabytki archeologiczne, należy przedewszystkiem oznaczyć położenie geograficzne tej miejscowości. W tym celu mogą się przydać plany topograficzne sztabu pruskiego lub rosyjskie, w jakie każdy, zamierzający czynić spostrzeżenia archeologiczne, zaopatrzyć się powinien. Plany takie można dostać w niektórych księgarniach wileńskich. Następnie, wszystkie znalezione na wydmy przedmioty, dające się zaliczyć do kategorii zabytków, należy zachować w osobnym pudełku, opatrzonym napisem, gdzie i kiedy zostały zebrane. Zbierane być powinny nawet złomki przedmiotów, jeżeli—ma się rozumieć—mogą one dać wyobrażenie o pierwotnym wyglądzie takowych; nawet niedopalone kosteczki ludzkie zebrać należy, bowiem stanowią one dowód istnienia w tem miejscu cmentarzyska ciałopalnego. Zdarza się też czasem, że skorupy naczyń glinianych leżą jakby w jednej kupce, niedaleko jedne od drugich: takie skorupy należy zachować osobno, bo mogą one stanowić szczątki jednego jakiego naczynia, więc może być ono choć w części odtworzone przez umiejętne sklejenie.

Jeżeli na takim starożytnym siedlisku znajdują się wgłębienia, w których po przekopaniu próbnym ukażą się węgle i wogóle ziemia czarna, z resztkami naczyń, złomkami narzędzi krzemiennych etc., to należy dokładnie zanotować ich położenie, a jeżeli znajdzie się ich więcej—to i ich rozmieszczenie względem siebie, mogą to być bowiem t. zw. „jamy kulturalne“, to jest ślady po dawnych mieszkaniach ludzkich. Również należy zwrócić uwagę, czy niema na wydmy kup kamieni, znacznych na powierzchni lub ukrytych pod ziemią. Należy wówczas określić dokładnie średnicę takich kup za pomocą sondy i oznaczyć ich położenie. Ażeby to wszystko skutecznie, trzeba samemu odrysować zgodny z rzeczywistością planik odręczny odkrytego siedliska w skali wielkości takiej, ażeby wszelkie szczegóły zauważone dały się na nim zmieścić.

Mieszkania nawodne, dające się odnieść częścią do kamiennej, częścią zaś do późniejszej, metalowej epoki, trudne są do odkrycia bez przedsięwzięcia specjalnych i bardzo mozolnych prac odkopaliskowych, co już wchodzi w zakres kompetencji uczonych. Jednak mogą nieraz naprowadzić na ślad istnienia takich mieszkań podania ludu o palach tkwiących w dnie jezior, o przedmiotach starożytnych wyławianych siecią, o zapadłych w ziemię wsiach i miasteczkach całych, etc. Takie podania skrzętnie notować należy, ze ścisłym określeniem miejscowości na planie, mogą bowiem one naprowadzić na ślad doniosłych odkryć archeologicznych.

Groby z epoki kamienia nie są jeszcze dokładnie poznane na Litwie, chociaż sporadycznie były one w różnych punktach naszego

kraju odkrywane. Rozróżnić takie groby między innymi z samego powierzchniowego wyglądu niepodobna, młodzi więc nasi pracownicy powinni poprzestać na opisie powierzchniowym co do rozmiarów, rozmieszczenia tych grobów i zajmowanego przez nie obszaru. Szczegółowy opis grobów tak kamiennej, jak i późniejszej epok podaje w rozdziale następnym.

B. Epoka Metalów.

Zabytki tej epoki nie dadzą się tak zbierać z powierzchni ziemi, jak opisane wyżej kamienne. Trzeba po nie sięgać w jej głąb, co już wymaga specjalnego przygotowania naukowego. Dlatego nie będę podawał Wam, młodzi czytelnicy, sposobów rozkopywania kurhanów, dla wydobywania z nich zabytków, lecz dam jedynie wskazówki w jaki sposób odróżnić kurhany rzeczywiste, pokrywające szczątki przedhistorycznych ludzi, od nasypów przypadkowych, będących dziełem wody lub wiatru.

Kurhany grobowe spotykają się albo pojedynczo, lub w grupach po kilka, kilkanaście, kilkadziesiąt i więcej. Dają się one podzielić, biorąc pod uwagę tylko kształt zewnętrzny—na następujące typy: 1-o Nad powierzchnią ziemi niewielkie wzniesienie kopulaste, zajmujące jednak okrąg od 4-ch metrów w średnicy; z wierzchu zarosłe darnią, pod spodem sonda natrafia na kamienie zwarte nadzwyczaj szczelnie. W takich grobach w budowanych z kamieni kamerach stoją urny, osobno zaś znajdują się niedopalone kości ludzkie z przedmiotami z kamienia, lub metalowymi. 2-o Nasyp w obłożeniu z kamieni lub wprost ziemny, prawidłowo kopulasty, dosięgający 1-go, 2-ch i więcej metrów wysokości, a 6—10 i więcej średnicy. Wokoło znaczny rów, jaki powstał z brania ziemi na nasyp, w środku zaś bywa zagłębienie. Pod takimi nasypami znajdują się bądź całe szkielety, bądź spalone ich szczątki, złożone w nasypie, na powierzchni ziemi, lub w niegłębokich jamach. Inwentarz tych grobów przeważnie metalowy. 3-o Nasypy nie wysokie, dochodzące najwyżej do 1,5 m. wysokości, lecz zajmujące dość duży okrąg, płaskie, jakby rozpełzłe. W około znaczny rów; czasem znać w obwodzie nasypu obłożenie z kamieni. Są to przeważnie groby ciałopalne, obfite w wyroby z brązu, żelaza, a nawet srebra. 4-o Nasyp ułożony z samych kamieni kopulasto w okrąg lub owalnie. W tym ostatnim razie, z jednego końca stoi zwykle duży płaski kamień; z tej racji cmentarzyska takie noszą u ludu nazwę tatarskich. Pochowano tu całe szkielety w jamie; inwentarz dość bogaty, zwłaszcza w przedmioty ozdób wszelkiego rodzaju. 5-o Cmentarzyska płaskie, t. j. takie których groby nie są oznaczone na powierzchni żadnym nasypem, więc tylko przypadek może je odkryć, zwykle po rozlewach wiosennych lub przy robotach ziemnych. W razie ta-

kiego odkrycia, dużo przedmiotów znalezionych przy trupach rozcodzi się po rękach okolicznych mieszkańców, to też jest obowiązkiem każdego pojmującego ich wartość, zebrać je o ile się da, a opatrzwszy kartką ze szczegółowym opisem miejsca i warunków znalezienia, przesłać do zdeterminowania komukolwiek z uczonych archeologów.

Z zabytków grobowych, trafiają się czasem wały ziemne, będące mogiłami wielu szkieletów, złożonych razem do wspólnego dołu i przykrytych nasypem podłużnym z kamieni lub ziemi. O wartości ich dotychczas małe mamy wiadomości.

Nareszcie spotykamy jeszcze na Litwie ślady siedlisk, położonych w celach obrony w miejscowościach trudno dostępnych, a nadto, zabezpieczonych jeszcze usypami wokoło wałami. Zabytki te noszą u ludu różne nazwania jak: horodyszcze, pilekalis, okopy szwedzkie i t. p. Najczęściej dla zbudowania takiej twierdzy wybierano wzgórze wciśnięte w widła zbiegających się rzek lub obrzeże z trzech stron wodami jeziora. Tu dopełniano takie wzgórze, o ile zachodziła tego potrzeba i na zrównanym wierzchołku sypano wokoło jeden, dwa lub więcej pierścieni wałów. Poznać je można od pierwszego rzutu oka, zresztą nazwy ludowe ukazują zawsze na takie zabytki. Odmianę wałów usypanych pierścieniwato stanowią sypane w czworobok na wynioślejszej płaszczyźnie. Takie grodziska są zwykle większych rozmiarów i wały są o wiele wyższe. Jak wewnątrz, tak i zewnątrz wałów, są liczne ślady długiego zamieszkiwania tych grodzisk, a nieraz ślady walk zażartych i niejednokrotnych pożarów. Niekiedy mogą być nawet ślady lochów lub przejść podziemnych i studzien.

Te są najznacześniejsze zabytki naszego kraju, z jakimi najczęściej zdarza się spotykać. Poza tem istnieć tu jeszcze mogą mieszkania ludzkie na urwistych brzegach rzek, ziemianki wykopywane w twardej opoce gliny lub kredowej, gdzie się takie odślaniają. Dotychczas jednak, pewnych zabytków tego rodzaju nie odkryto.

Dalej wspomnieć jeszcze muszę o niektórych kamieniach, wyróżniających się swoim kształtem, rozmiarami lub wykutem na nich jakimi znakami. Do takich kamieni zwykle bywają przywiązane podania, które mogą zawierać w swej treści echa odległej przeszłości. Są to zabytki również ciekawe, więc zasługują na uwagę.

Kończąc na tem przegląd zabytków, jakie pospolicie się spotykają w naszym kraju, winienem zaznaczyć, że dla braku miejsca nie mogłem wniknąć w szczegóły rozróżniania typów pochodnych zabytków, których jest wielka ilość. Ale obecnie nie o to idzie: nie o wykopaliska, lecz o zinventaryzowanie zabytków, starać się powinniśmy ażebyśmy mogli wśród nich się rozejrzeć i na-

kreślić plan działania w przyszłości. Dziś do tej pracy trzeba współdziałania licznego grona ludzi inteligentnych, a gdy się plan wykreśli, wówczas i jeden uczony potrafi przeprowadzić skutecznie badania, dla ujęcia pradziejów w syntetyczny obraz. Więć do pracy, Młodzi nasza!

Pozwolę sobie jeszcze raz przypomnieć czego się wymaga w tym razie od uważnego obserwatora. Przedewszystkiem ten, co się podejmuje przeprowadzenia takich badań, powinien się zaopatrzyć: 1-o w plan topograficzny danej miejscowości, w której ma zamiar pracować; 2-o w sondę stalową, za pomocą której można odkryć kamienie grobowe pod powierzchnią ziemi, a także groby, nie odznaczające się z wierzchu żadnym nasypem i jamy kulturalne. Poznać to można w ten sposób, że sonda taka łatwiej wchodzi w ziemię, która kiedykolwiek była poruszana, niż do calnika, to jest do gruntu nie ruszanego nigdy od czasów jego uformowania się. 3-o Trzeba mieć jeszcze łopateczkę ręczną, kompas, miarkę taśmową w metrowej podziałce, etykiety do przyklejania i przywiązywania do przedmiotów, papier, pudełka, sznurki i t. p. Znalezionych lub nabytych przedmiotów, nie należy oczyszczać z rdzy i śniedzi, owszem, trzeba przedmiot zachować w takim stanie, w jakim go znaleziono, to bowiem da mu świadectwo o jego starożytności. Każdy przedmiot należy opatrzyć numerem, pod którym w notatniku zamieścić opis szczegółowy skąd przedmiot został doarty. Ślady istniejących niegdyś siedlisk, a także i te z miejscowości, w których skonstatowano fakta luźnych znalezisk przedmiotów starożytnych, należy zaznaczyć z możliwą ścisłością na mapie topograficznej, a jeśli to siedlisko obejmuje groby, jamy kulturalne lub inne jakie godne zaznaczenia stałe zabytki, to dobrze jest zrobić w tym razie planik odręczny miejscowości z oznaczeniem w grubszych zarysach konturów terenu i zauważonych szczegółów. Jeżeli to będzie cmentarzysko, to po zaznaczeniu miejscowości na mapie, trzeba zrobić planik rozmieszczenia grobów, zmierzyć przeciętną ich wielkość i wybitniejsze pod względem czystości typu odfotografować lub odrysować. Pilekalnie i grodziska powinny być koniecznie fotografowane lub rysowane, przyczem dobrze jest zrobić planik w grubych zarysach i podać pomiary: wysokości i grubości wałów, ich kształtu, przerw w nich znajdujących się, średnicy i kształtu wewnętrznej płaszczyzny etc.

Należy też koniecznie notować nazwy miejscowości stanowiących pole naszego badania. Jak wiadomo, każdy lasek, pole, łąka, uroczysko ma u ludu osobną nazwę, która nieraz może nam wskazać jasno dzieje danego zakątka. Tradycja ludu osiadłego w jednym miejscu od wieków trwa nieprzerwanie od pokoleń do pokoleń, więc jeśli do pewnej miejscowości przywiązało się wspomnienie czegoś bardziej odbijającego od szarego tła życia, to już ono

pozostanie tu na zawsze, skoszlawione, przeinaczone, lecz mimo to dające pewne wskazówki. Tak np. nazwy mające związek z litewskim słowem pilti—sypać, jak: Piluny, Pilwiszki, Pile i t. p. wskazują napewno, że gdzieś w pobliżu musiały tu istnieć niegdyś siedliska obronne. To samo można powiedzieć o miejscowościach które mają nazwy pochodne od wyrazów gród, horod. Wszystkie przeto nazwy jakie się usłyszy, należy zapisywać skrzętnie, z określeniem gdzie się one znajdują i co nazywają: las, łąkę, pole etc.

Do przedmiotów starożytnych, które należy ochronić przed zagładą, zebrać i przesłać do odpowiednich instytucji lub osoby kompetentnej, należą więc: kości ludzkie tak całe, zwłaszcza długie oraz czaszki, a nawet niedopalone. Jak widzieliśmy, mogą się one znaleźć całe lub łupane; o ile by się one znalazły w pomieszeniu z innymi zabytkami jak skorupy naczyń, wyroby krzemienne i t. p. też należy zabierać. Narzędzia kościane, skorupy naczyń, wyroby z metalów trzeba zbierać skrzętnie, bo tylko większa ilość tych resztek może dać pełniejszy obraz minionej kultury. Jeszcze jedno. Zdarzają się czasem kamienie dość dużych rozmiarów, mające jeden bok przez odpowiednie wykucie wgłębiony, przeto cały przyrząd ma wygląd nieekowaty; są znów inne, wykute na kształt misy. Są to żarna przedhistoryczne, które od zniszczenia ochronić należy, składając gdzieś w rękach pewnych, zanim nie zostaną przewiezione do którego z muzeów.

Każdy z takich przedmiotów powinien być oznaczony odpowiednim numerem i zanotowany w dzienniku z opisem—jak wyżej.

Zdarzy się czasem spotkać rzeczy stare i nie małej wartości w rękach niepowołanych, co może grozić ich zniszczeniem. Należy wówczas starać się nakłonić ową osobę do ofiarowania przedmiotów posiadanych na rzecz którego z muzeów lub próbować nabyć przedmiot. Gdyby się to nie udało, należy wówczas przedmioty oznaczyć numerem i zamieścić krótki opis w dzienniczku, a jeżeliby to był okaz większej wartości naukowej, to odfotografować, lub przerysować.

Oto wszystko mniej więcej, co daje się na razie w tej kwestji powiedzieć. Dużo być może znajdzie się tu opuszczeń, lecz to pochodzi nie tyle z winy autora, ile z tego, że Litwa jest dotychczas mało znaną pod względem archeologicznym, więc niejedno można będzie z czasem uzupełnić. Od Was, młodzi Panowie, zależy rozszerzyć zakres wiedzy naszej w tym kierunku, więc do pracy! Śpieszmy do niej, bo mogą nas uprzedzić ci, w których interesie leży przeinaczanie ze względów politycznych naszej przeszłości.

Wanda Szukiewicz

Członek współpracownik Komisji Antropologicznej
Akademii Umiejętności w Krakowie.

2. Dział historyczno-obyczajowy.

Rok, miesiąc i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	<p>1. Meble i sprzęty. Stoły, fotele, kanapy, krzesła, otomany, kłęczniki, szafy, kredense, etażerki, konsole, parawany, skrzynie, szkatułki, sepey, komody, zwierciadła, toalety, łóżka i t. d. Makaty, gobeliny, dywany, pokrowce, tarcze herbowne, baldachiny i t. d.</p> <p>Zegary ścienne i stołowe, kłęczniki, zegary słoneczne (kom-pasy), wazony, kosze do kwiatów, lampy, świeczniki, pająki i t. d.</p>	<p>Należy opisać materiał, z jakiego sprzęt jest zrobiony, jego wymiary (według miary metrycznej), formę, barwę, styl, ozdoby, malowanie, inkrustacje. Pożądane są <i>fotografie</i>, lub chociażby odręczny rysunek bardziej ciekawych sprzętów, tak całości, jako też niektórych szczegółów. Czy są jakie herby, znaki, napisy, litery, liczby. Jeżeli opisujący nie może określić stylu, lepiej wcale o nim nie wspominać, niż podać mylne określenie.</p>	<p>Czy sprzęt jest w dobrym stanie, czy też zniszczony? Czy był przerabiany, lub odnawiany? Czy wsi.</p>	<p>Imię i nazwisko właściciela, oraz miejsce: gubernia, powiat, nazwa miasta lub majątku, czy wsi.</p>	<p>Czy do przedmiotu są przywiązane jakie tradycje, czy nie stanowi on pamiątki po sławnych, lub zasłużonych ludziach. Skąd pochodzi?</p>

P R Z Y K Ł A D I.

Stół mahoniowy, formierowany, politurowany, na 3 nogach, zakończonych u spodu łapami orlemi, trzymającymi w szponach kule. Nogi proste, grube, zwyżają się ku dołowi, inkrustowane mosiężnymi sztabkami podłużnymi, łapy orle i kule złocone. Na wysokości 30 cent. od posadzki, nogi są połączone ze sobą sztabkami mahoniowymi. Wysokość stołu 85 cm., blat okrągły w średnicy 75 cm. Brzegi ukośne, spuszczone i ozdobione mosiężnym ornamentem. *Styl empire.* Żadnych malowideł, herbów i napisów niema. Zachowany dobrze, chociaż w paru miejscach ozdoby mosiężne są odłamane, widocznie odnawiany nie był. Jest własnością p. X., zamieszkałego w gub. Kowieńskiej, pow. Wilkomiersk., w maj. N., około Dziewiatowa. Jest to rodzinna pamiątka, przechowywana oddawna, ponieważ według tradycji został przywieziony z Paryża w 1-ej ćwierci XIX w. i jakoby stanowił własność marszałka Dąboust.

Rok, miesiąc i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	<p>2. Naczynia. Porcelana, fajans, miedź, srebro, złoto, cyna, żelazo, glina, majolika, szkło, kamień—wazy, misy, talerze, kubki, pu-hary, roztorchany, kielichy, kufle, szklanki, fłaszki i t. d.</p> <p>Sztucce: łyżki, noże, widelce, i t. d.</p> <p>3. Instrumenty muzyczne: klarnety, arfy, gitary, skrzypce, mandoliny, cytry, cymbały, flety, klarinet, oboje, piszczałki, liry i t. d.</p>	<p>Materiał, kształt, wymiary w centymetrach, styl, ozdoby—malowanie, rzeźba, rzmiecie, inkrustacje; czy są herby, napisy, rok, znak fabryczny lub stempel majstra (np. znak na dnie błękitny dwa miecze — oznacza porcelanę saską, zaś —Alterwien). Pożądane są <i>fotografie</i> lub rysunki.</p> <p>Materiał, kształt, wymiary, ozdoby, inkrustacje, malowania, napisy i znaki.</p>	<p>Jak wyżej.</p>	<p>Jak wyżej.</p>	<p>Jak wyżej.</p>
	<p>4. Narzędzia i przyrządy sta-roświeckie: lekarskie, astronomiczne, miernicze, wagi, szalki, bezmienny, lokcie, barometry, mikroskop, cyrkle i t. d.</p>	<p>Materiał, kształt, ozdoby, znaki, napisy, pożądany rysunek odręczny.</p>	<p>Jak wyżej.</p>	<p>Jak wyżej.</p>	<p>Jak wyżej.</p>

P R Z Y K Ł A D 2.

U pp. NN., w miasteczku Holszanach, pow. Oszmiańskiego, gub. Wileńskiej, przechowuje się gitara, darowana ojcu obecnego właściciela przez Ludwika Kondratowicza. Gitara dobrze zachowana, długa 92 cm., z ciemnego drewna, deko białe, rączka inkrustowana kością słoniową, również jak główki kółków. Na deku, poniżej otworu, malowane ciemno-szafirowe litery L. K., a niżej rok 1856. Zachowana dobrze.

Rok, miesiąc i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	<p>5. Przedmioty osobistego użytku: kalamarze, piasecznice, pudełka, sekretarzyki, pióra, scyzoryki, przyciski, teki, albumy, imienniki.</p> <p>Trzosi, sakiewki, pugilaresy, notatniki, laski, fajki, cybuchy, cygarmiczki, krzesiwa, kapucchy, tabakerki i t. d.</p> <p>Szachel, warcaby, karty i t. d.</p>	<p>Szczegółowy opis przedmiotu, materiał, kształt, ozdoby, znaki, wizerunki, napisy, inkrustacje, wymiary, np. opisując imiennik, należy dać wymiary długości i szerokości, opisać okładkę (skóra, płótno, papier), jej kolor, czy są tłoczenia, malowania i t. d. Ile kart w imienniku, czy są autografy znakomitych ludzi (<i>dostojnie przepisać, lub odfotografować</i>).</p>	—	—	—
	<p>6. Przedmioty wojenne.</p> <p>Zbroje: Pancerze, hełmy, naramienniki, rękawice, napiersniki, misinurki, koleczugi, ryngrafy, tarce.</p> <p>Uniformy. Mundury, płaszcze, czako, kapelusze, rogatywki, kolety, pioropusze, szlify, bączki, szarfy, pasy, sznury, pendenty, kłamry, ostrogi, blachy i t. d.</p>	<p>Opisując zbroje, lub ich części, należy wymienić materiał, z jakiego są zrobione (np. stal), czy są ozdobione rziniętym rysunkiem, lub nabijane złotem albo srebrem, czy są ozdoby mosiężne lub srebrne, czy są napisy, liczby i t. d. Czy niema śladów cięć szabli lub od kuli. <i>Fotografija</i> lub rysunek bardzo pożądané.</p> <p>Również szczegółowo należy opisywać uniformy, znaki, na bączkach, na szlifach, guzikach, kłamrach i t. d. Kolor munduru, kołnierza, wyłogów, mankietów, szycie.</p>	<p>Czy dobrze zachowana, czy też pokryta lub przejeżdzona przez rdzę. Czy nie dorabiano w w późniejszych czasach brakujących części? Czy nie zdane przez mo- le, spłowiałe?</p>	—	<p>Pochodzenie i wiek, jeżeli wiadomo. Skąd się dostały obecnemu właścicielowi.</p> <p>Czy się przechowują starannie, czy też niedbale.</p>

Rok, miesiąc i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
		<p>P R Z Y K Ł A D 3.</p> <p>Pancerz i naramienniki stalowe, nie zepsute przez rdzę, chociaż znać na nich rysy od nieumiejętnego czyszczenia. Nabijania złotem i srebrem niema, ale na piersiach rytłem wytyty rycecz zbrojny, kłęczący przed ukrzyżowanym Zbawicielem; pod tem napis łaciński: „In hoc signum vinces“, niżej herb „Należć“ przedziela liczbę roku 16—81. Na naramiennikach mosiężne ze śladami pozłoty głowy lwie (lwie głowy wskazują, że zbroja pochodzi z czasów Jana III Sobieskiego). Śladów kul i cięć niema. Pancerz i naramienniki należą do rodziny pp. NN, zamieszkałych w majątku X, parafi Y, pow. Z, gub. Wileńskiej. Są zawieszzone na ścianie i pokryte kurzem.</p>	—	—	—
	<p>Insignja: Sztaandary, chorągwie, chorągiewki, buławy, buzdygany, buńczuki i t. d.</p>	<p>Z jakiego materiału, kształt, rozmiar, barwa, ozdoby (malowaniami, wyszycia złotem, jedwabiami, rzeźby, inkrustacje, drogite kamienie i t. d.), znaki, herby, cyfry, portrety, napisy.</p>	<p>Stan zachowania.</p>	—	<p>Postarać się o wiadomości, co do pochodzenia.</p>
	<p>Broń: miecze, berdysze, koncerze, karabete, szpady, sztylety, czekany, topory, lańce: alebardy, kusze, luki, strzaly, koleczany, strzelby, pistolety, prochownice, ładownice i t. d. Kule (kamienne, żelazne), kartacze, kastety i t. d.</p>	<p>Kształt, rękojęcie: z jakiego materiału, ozdoby; czy są napisy na klingach, rysunki, lata i t. d.; czy są nabijane złotem lub srebrem; czy są herby.</p> <p>Kształt strzelb i pistoletów, ich ozdobienie.</p>	<p>Stan zachowania.</p>	—	<p>Jak wyżej.</p>
	<p>Instrumenty muzyczne: kołdy (litaury), trąby, trąbki i t. d.</p>	<p>Materiał, ozdoby, sznury, chwasty, kształt, napisy.</p>	<p>Stan zachowania.</p>	—	<p>Jak wyżej.</p>

Rok miesiące i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	7. Ubiory. Męskie: czapki, konfederatki, rogatywki, kołpaki, kapelusze, birety, kaftany, żupany, kontusz, opończe, foki, delje, płaszcze, szuby, czamarki, pasy, buty i t. d. Kobiece: czepeczki, kapelusze, chusty, staniki, czamarki, kumtusze, suknie, gorsety, krynoliny, szubki, salopy, mantyle, koronki, trzewiki, pantofelki, rękawiczki, podwiązki, szale, szaliki, paski, szarfy, torebki. Ubiorzy dzieci. Ubiorzy dworzan.	Opisując ubiór, należy oznaczyć: z jakiego wieku pochodzi, materiał, z jakiego jest zrobiony (złotogłów, aksamit, jedwab, sukno i t. d.), jego kolor, krój, upiększenia, jak to: wyszywania, guziki, galony, spiecia, kłamry i t. d.), oznaczyć futro, podszewkę. Najlepiej, aby ktoś się w podobny strój ubrał i wtedy odfotografować albo narysować. Na pasach polskich (np. słuckich), często są na końcu z boku znaki lub napisy, należy je przekalkować.	Czy ubiór dobrze zachowany, czy nie zmienił koloru.	Jak wyżej.	Czy nie należał ubiór do jakiejś znakomitej osoby.
	8. Klejnoty i ozdoby: guzy i guziki, spiecia, agrafy, spinki, djademny, naszyjniki, zausznice, medaljony, bransolety, pierścienie, broszki, szpilki, breloki, łańcuchy, łańcuszki, zegarki, kamiee, gemmy, porte-bukiety, wachlarze, karnety, paciorki, perły, grzebienie, amulety.	Styl (najlepiej narysować), materiał: (złoto, srebro, koncha perłowa, szylkret, kość słoniowa i t. d.), kamienie: brylanty, rubiny i t. d. Czy robota jest staranna; czy na medaljonach, brelokach, pieczęciach i t. d. nie ma herbów, napisów, lub innych znaków. Zrobić ich odciski na laku. Jakże są rysunki, portrety i t. d. Z jakiego wieku przedmiot pochodzi, rozmiary w centymetrach.	Jak wyżej.	Jak wyżej.	Czy klejnot ma znaczenie pamiątki: do kogo należał.

Rok miesiące i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	9. Ordery, medale, zasługi i znaki: krzyże, gwiazdy, medale, szprączki, znaki orderowe, wstęgi, rozety, patenty i dyplomy na ordery.	U pp. P-czów w Wilnie, przechowują się dwa pierścionki żelazne, w złoto oprawne, tak że wewnątrz złoto tworzy powłokę; pierścionki gładkie, bez sygnetów, wewnątrz mają wyryte napisy. Na jednym: „książe Józef Poniatowski“, na drugim: „Szymon Konarski 15 Lutego 1839 r.“ Pierwszy pierścionek został zrobiony z podkowy konia, na którym utonął książę Józef, zaś drugi z kajdanów Konarskiego. Pierścienie były własnością stryja p. P., znanego filarety.	Jak wyżej.	Jak wyżej.	Czy wiadomo, komu order był dany i przez kogo.
	10. Znaki masonskie: ordery, trójkąt, kielnia, fartuszek, rozety, wstęgi, przepaski, przedmioty ozdobione emblematami masonskimi, jak to: pierścienie, tabakierki, pieczęcie, medale, naczynia i t. d. Odezwy, patenty, druki i t. d.	Najlepiej zrobić rysunek kolorowy, otówkami; materiał (złoto, srebro, bronz, żelazo), emalia, drogocne kamienie, forma, napis, rysunek, kolor wstęgi i t. d.	Czy dobrze zachowane; czy nie uszkodzone.	Jak wyżej.	Jaka drogą dostały się do obecnego właściciela; do kogo o przedtem należały.
	11. Mysliwskie: strzelby, oszczepy, topory, noże, rogi, prochywnice, sidła, wabiki, torfy i t. d.	Szczegółowy opis materiału, kształtu, barw, znaków, wyszycie i t. d. Bardzo pożądanym jest rysunek, a jeszcze lepiej <i>foto-grafia</i> ; czy wiadoma łoża masonska, która tych oznak używała; z jakich lat pochodzą one?	Jak wyżej.	Jak wyżej.	Jak wyżej.

P R Z Y K L A D 4.

Rok, miesiąc i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	12. Uprząż, powozy: rzędy na konia; uzdy, strzemiona, siodła, trenzle, pióropusze, czapraki i t. d. Karety, kolebki, bryczki, budki, sanie i t. d.; bicze, lejce, kity, dzwonki.	Z jakich czasów, skąd pochodzi (np. tureckie), szczegółowy opis ozdób, blach, wisiorów, herbów, napisów, kamieni drogocennych i t. d. Kształt powozów (fotografjal), resorów, kół, kozel; rozmiary, ozdoby, materje, herby, malowania. Czy na saniach z przodu są rzeźbione głowy murzynów, zwierząt, ptaków i t. d.	Jak wyżej.	Jak wyżej.	Jak wyżej.
	13. Narzędzia katowskie: narzędzia tortur, dyby, kajdany, kuny, dyscypliny, miecze katowskie i t. d.	Skąd i z jakich czasów pochodzi, z jakiego materiału są zrobione, szczegółowy opis z dostarczeniem wymiarów, <i>fotografja</i> , lub rysunków.	—	—	—
	14. Pieczeć: tłoki pieczętne sygnety, odlewki gipsowe, odciski na wosku, laku lub papierze.	Najlepiej zrobić odcisk części na laku, który należy topić nad lampą, ale nie na świecy, aby otrzymać odcisk czerny, bez plam czarnych. Materiał, z jakiego pieczęć zrobiona (żelazna, mosiężna, kamienna, srebrna i t. d.), jaka rączka, skopjować napis, zachowując ortografję; co jest w polu (herb, cyfra, wyobrażenie świętych i t. d.).	Jak wyżej.	Jak wyżej.	Jak wyżej.

Rok, miesiąc i dzień	Nazwa przedmiotów	O p i s	Stan zachowania	Właściciel, miejscowość	Uwagi
	15. Numizmatyka: monety, medale.	Złote, srebrne, platynowe, miedziane, aluminiowe, nikłowe, porcelanowe, drewniane. Brakteaty (t. j. monety w postaci cienkich blaszek, wybitych w ten sposób, że wypukłościom na stronie odwrotnej odpowiadają wklęsłości). Najlepiej zrobić odbitkę w ten sposób: położyćszy na monecie cienki papier pocztowy, pocierać niezatemperowanym końcem ołówka, wtedy na papierze wystąpi ze wszystkimi szczegółami rysunek monety. Medalów należy podać rozmiar średnicy w milimetrach, skopjować napisy, opisać rysunek (portret, herby, sceny, widoki i t. d.).	W jakim stanie; czy są pokryte siwiecią, zielenią; czy nie są starte, przedziurawione, czy napis czytelny, a rysunek wyraźny.	Jak wyżej.	Czy monety nie pochodzą ze skarbu, znalezionego w ziem (kiedy, gdzie przez kogo; co w tym skarbie było oprócz monet). Czy medal nie pochodzi od jednego ze sławnych ludzi; czy nie był wybity ze spisu armat, żelaza kajdanów i t. d.
	16. Przywileje, nadania, dyplomy i t. d.				

3. Zabytki malarstwa, rysunku i rzeźby.

Dla bardziej interesujących się sprawą przeszłości polskiej na Litwie polecamy niewielką książeczkę pod tytułem *Regulamin dla badania i inwentaryzowania dzieł sztuki i przemysłu artystycznego* (wydawnictwo Tow. Opieki nad pol. zabytkami Sztuki i Kultury. Kraków), — gdzie czytelnik znajdzie cenne wskazówki dla fotografii i opisu dzieł sztuki.

UWAGA. W razie trudności dania odpowiedzi na wszystkie powyższe pytania jest pożądana odpowiedź chociażby na niektóre punkty.

Zabytki malarstwa i rysunku.

1. Utwór na drzewie, blasze czy płótnie? na ścianie, kartonie, papierze czy kości i t. d.?
2. Malowany olejno lub innemi farbami? czy na kredowym podkładzie? akwarelą lub pastelami? Rysowany: kredką, ołówkiem, piórem lub węglem?
3. Wymiary: wysokość i szerokość w centymetrach. Ewentualnie: forma (prostokąt, owal, wielobok i t. d.)?
4. Napis na utworze, data albo monogram? Napisy na stronie odwrotnej albo znaki?
5. Historia i pochodzenie utworu (o ile to możliwe)?
6. Treść utworu: temat i jego opis? Jeżeli portret: opis i nazwisko osoby? tytuł jej, urzędy i daty, a także strój i t. d.?
7. Wykonawca utworu: imię, nazwisko, data?
8. Wartość artystyczna: oryginał czy kopia (o ile to jest napewno wiadome)? wykonanie dobre lub słabe?
9. Stan zachowania (opis dokładny): utwór popekany, dziurawy, drzewo zmuśnięte, przemalowany i t. d. lub zachowany dobrze?
10. Właściciel i miejscowość, gdzie się obecnie znajduje?
11. Ramy: forma, kolor, styl, epoka powstania?
12. Postarać się o fotograficzne zdjęcie cenniejszego obrazu lub rysunku.

Zabytki rzeźb.

1. Postarać się o fotograficzne zdjęcie lub rysunek rzeźby.
2. Podać wymiary w centymetrach.
3. Podać materiał, z którego rzeźba jest wykonana, i jego kolor, lub opisać pomalowanie (polichromje).
4. Podać napisy, gdzie się one znajdują.
5. Podać miejscowość, w której się rzeźba znajduje, jej umieszczenie i czyją jest własnością.
6. Stan zachowania zabytku.
7. Szczególniejsze uwagi charakterystyczne i spostrzeżenia, albo wiadomości, które można powziąć o rzeźbie.
8. Treść rzeźby, jeżeli portret—nazwisko osoby, daty, tytuły i t. d.

4. Kościoły.

I.

Opis kościoła.

1) Gubernja 2) Powiat 3) Dekanat 4) Parafja 5) Nazwa wsi 6) Rok budowy pierwszego kościoła (jeżeli takowy był) 7) Rok budowy obecnego kościoła 8) Pod jakim wezwaniem wybudowany obecny kościół 9) Imię i nazwisko fundatora.

II.

Cmentarz przy kościele.

1) Jakie jest ogrodzenie. 2) Czy na cmentarzu są: nagrobki, stacje, krzyże zdobne. 3) Jakie są daty najstarszych nagrobków i czyje one są. 4) Czy znajduje się trupiarnia.

III.

Opis cmentarza grzebalnego.

1) Czy jest kaplica. 2) Zrobić jej opis. 3) Ciekawsze napisy na nagrobkach. 4) Czy znajdują się słupy lub krzyże pamiątkowe (przydrożne).

IV.

Dzwonnica.

1) Z jakiego zbudowana materiału. 2) Jaki wygląd dzwonnicy. 3) Gdzie się znajdują dzwony, jeżeli oddzielnej dzwonnicy kościół nie posiada. 4) Ilość dzwonów. 5) Wielkość dzwonów. 6) Czy znajdują się napisy na dzwonnicy i jakie.

V.

Kościół.

1) Plan i wielkość kościoła. 2) Styl kościoła (romański, ostrołukowy, renesansowy, barocco, lub bez wybitnych cech stylowych). 3) Z jakiego materiału zbudowany (kamień, cegła lub drzewo). 4) Jaki posiada dach. 5) Jakie są wieże. 6) Czy kościół sklepiony. 7) Opisać główne i boczne wejścia. 8) Opisać okna, wiel-

kość ich—czy niema kolorowych i co przedstawiają. 9) Czy znajdują się malowidła nazewnątrz. 10) Jakie są nagrobki na kościele i krzyże.

UWAGA. W razie niemożności określenia stylu kościoła, № 2 pozostawić niewypełnionym. (Stylem nazywamy charakter budowli—i tak np. kościół Św. Anny w Wilnie jest (gotycki) ostrołukowy, kaplica Św. Kazimierza w Katedrze w stylu odrodzenia (renesansowym), kościół Dominikanów w Wilnie w st. barokowym.)

VI.

Wnętrze kościoła.

1) Jaka jest posadzka. 2) Czy niema w niej nagrobków. 3) Daty i napisy. 4) Ile naw kościół posiada. 5) Opis prezbiterjum. 6) Jakie są nagrobki. 7) Napisy i daty. 8) Jakie są kaplice. 9) Opis kazalnicy.

VII.

Ołtarz wielki.

1) Opis ołtarza wielkiego (materiał, wielkość i t. p.). 2) Pod wezwaniem jakiego Świętego. 3) Czy znajduje się antepedjum.

UWAGA: Wielkość ołtarza — czy sięga do sufitu świątyni, lub nie.

VIII.

Ołtarze boczne.

1) Opis ołtarza. 2) Pod wezwaniem jakiego Świętego. 3) Czy są antepedja. 4) Jakie jest cyborjum, tron do wystawienia N. Sakramentu.

IX.

Organy.

1) Opis organów (wielkość, napisy na chórze i t. p.). 2) Nazwisko majstra i fundatora; daty, jeżeli takowe się znajdują.

X.

Opis sprzętów kościelnych.

1) Opis baldachimu. 2) Chrzcielnicy. 3) Ławek. 4) Opis i ilość konfesjonałów, czy są ruchome. 5) Kropielnica. 6) Kłęczniki. 7) Pulpity. 8) Latarnie. 9) Świeczniki. 10) Lichtarze. 11) Relikwiarze. 12) Czy niema Agnusków.

XI.

Naczynia Święte.

Opis — 1) Monstrancji. 2) Kielichów. 3) Paten. 4) Puszki.

5) Naczyni do olejów ŚŚ. 6) Ampulek. 7) Lawaterza. 8) Dzwonków. 9) Kadzielnicy. 10) Łódki do kadzidła. 11) Opis innych drobnych przedmiotów, z podaniem wymiarów w centymetrach, jeżeli to możliwe.

XII.

1) Opis krucyfiksów (napisy i daty). 2) Opis chorągwi. 3) Opis ksiąg liturgicznych. 4) Czy znajdują się instrumenta muzyczne i jakie.

XII.

Obrazy, rzeźby, mozaika.

1) Opis obrazów (wielkość w przybliżeniu, tytuł, sposób wykonania, czy był odnawiany, na czym namalowany, czy są napisy i jakie, czy jest zniszczony, lub nie). 2) Jaka jest rama obrazu, lub jakie jest obramowanie. 3) Opis rzeźb (wielkość w przybliżeniu, z jakiego materiału, co przedstawiają, czy malowane lub nie). 4) Czy znajdują się mozaiki, t. j. obrazy, układane z kamyków lub z kolorowego szkła.

XIV.

Czy znajdują się kobierce i jakie.

XV.

1) Opis sprzętów w zakrystji. 2) Czy jest archiwum. 3) Jak dawne są inwentarze. 4) Księgi metryczne. 5) Czy znajduje się katalog. 6) Czy jest biblioteka.

XVI.

1) Opis ornatów i rekwizytów. 2) Kap. 3) Burs. 4) Velumów. 5) Komż. 6) Czy są jakie koronki.

XVII.

1) Opis votów, jeżeli takowe są.

XVIII.

1) Uwagi ogólne. 2) Pożądane są bardzo zdjęcia fotograficzne kościoła, oraz cenniejszych pamiątek przeszłości.

UWAGA I. Odpowiedzi prosimy dawać na osobnym arkuszu, z oznaczeniem numerów zapytań według kwestjonariusza.

II. W razie trudności lub wątpliwości w udzieleniu odpowiedzi na którekolwiek z pytań—lepiej pozostawić je bez wyjaśnień, niż dawać odpowiedź niepewną.

III. Dla orientacji w stylach podajemy tu kilka tytułów dzieł z zakresu sztuki kościelnej: 1. *Czesław Domaniewski i Marjan Wawrzyniecki*. Rozróżnienie stylów w architekturze. Warszawa. 1900 r. Cena kop. 35; 2. *Ks. Ant. Nowowiejski*. Wykład liturgji Kościoła Katolickiego. 3. tomy. Płock. 1905 r. Cena rb. 18; 3. *Ks. A. Brykczyński*. Dom Boży. Warszawa. 1904 r. Cena rb. 1; 4. *Karol Wróblewski*. Zasady piękna w sztuce. Warszawa. 1904 r.; 5. *J. Doleżan*. Historia sztuki; 6. *Springer*. Powszechna ilustrowana historia sztuki. Przekł. Broniewskiego. 4 t. Warszawa. 1904 r.; 7. *Michał Żmigrodzki*. Krótki zarys historii sztuki. 3 tomy. Kraków 1908 r.; 8. *Metodyka wycieczek krajoznawczych*. Nasze zabytki architektury str. 129—175, w sumiennie opracowanym rozdziale są też wskazówki bibliograficzne. Dużo bardzo cennych wskazówek pod względem sztuki kościelnej można znaleźć w dziełach *Kremera*—zwłaszcza, w „Listach z Krakowa“ i „Podróży do Włoch“ jak również dobre pojęcie o gotyku daje wyczerpująca monografia tegoż autora pod tytułem: „Tryptyk Wita Stwosza w Kościele Marjackim w Krakowie“.

BIBLIOTEKA DRUŻYN

Z. H. P.

w Białymstoku.

L. 194.

5. Regulamin do notat ludoznawczych.

Podajemy kwestjonariusz, opracowany przez prof. J. Kopernickiego, wspólnie z Oskarem Kolbergiem i Adrijanem Baranieckim.

I. Osada wsi i mieszkania.

1. Plan sytuacyjny wsi, w rysunku geometrycznym lub odręcznym, wykonany według planu katastralnego w rozmiarach około 50—60 ctm. długości i 30—45 ctm. szerokości.

Uwaga: Mając na celu wierne przedstawienie właściwego obrazu wsi polskiej lub ruskiej, położonej w okolicy równej lub podgórskiej, wśród lasów lub w głębi gór i t. p., plan ten powinien dokładnie przedstawić położenie miejscowości, n. p. dolinę, w której wieś leży, przepływającą w niej rzekę, potok, stawy, najbliższe góry i lasy; a na tem wykazać położenie pojedynczych zagród, kierunek każdej chaty i jej frontu oraz położenie kościoła z plebanją, dworu, szkoły, karczmy, młynów i t. p., oraz mieszkań żydowskich, cygańskich i t. p. Wszystko to ma być oznaczone odpowiednimi kolorami i znakami z objaśnieniem tychże w rogu tego planu.

2. Plan sytuacyjny typowej zagrody wieśniaczej z dokładnym oznaczeniem położenia chaty i wszelkich zabudowań gospodarskich, ogrodu, studni i t. p. wykonany odręcznie w rozmiarze około 30 ctm. długości, na 20 ctm. szerokości.

Uwaga: Wielce pożądanym byłby w razie możliwości podobny plan wymodelowany plastycznie z masy papierowej.

3. Rysunek kolorowany typowej chaty włościańskiej wiernie wykonany w rozmiarze 15—20 ctm. długości jej frontu, z dołączeniem rysunku głównych budowli gospodarskich w odpowiedniej proporcji.

Uwaga: Jeszcze pożądanym jest wierny model chaty z frontem 25—30 ctm. długim.

4. Plan poziomy wnętrza chaty i jej działów (sieni, izb, komory i t. p.), odręcznie wykonany, z dokładnym oznaczeniem położenia drzwi, okien, pieca i t. p., oraz ruchomych sprzętów (łóża, stołu, ław i t. p.) i z objaśnieniem tego właściwymi znakami.

Wymienionych dopiero 3 planów i rysunku wystarczy najzupełniej po jednym z każdego obszaru etnograficznego, t. j. po jednym na kilka powiatów, zamieszkałych przez ludność jednorodną.—Natożmiast pożądanymi byłyby też same plany i rysunki, osobno co do zagród i chat ubogich i bogatych, jeżeliby pod tym względem zachodziły znaczne różnice.

II. Narzędzia i sprzęty.

1. Wszelkie przedmioty, używane powszechnie w potrzebach życia domowego, ze szczególnem uwzględnieniem takich, które są właściwe tej okolicy, a odmienne od sąsiednich i dalszych.

Z tych mają być przysyłane w oryginale tylko przedmioty niezbyt wielkich rozmiarów, n. p. zamki drewniane do izb, naczynia gliniane, łyżki, solniczki, lichtarze domowego wyrobu, krzesiwa i t. p.

Przedmioty zaś większe, np. stoły, ławy, stołki, skrzynie, półki, kołyski, odzież, przetaki, łopaty, kosze, żarna, stępy i t. p. tylko w podobiznach jak najwierniejszych, wyrobionych o ile możności z tegoż lub bardzo podobnego materiału, z dołączeniem osobliwszej nazwy przedmiotu i podaniem jego wielkości naturalnej.

2. Sprzęty i narzędzia rolnicze, t. j. wszelkie przedmioty, używane przy uprawie roli, zbiorze plonów, przy obrabianiu lnu i konopi, przy chowie bydła, a także do zaprzęgu i powozu (wozy, sanie, uprzęż i t. p.). Mają być przesłane tylko w podobiznach.

3. Wszelkie narzędzia, przyrządy i warsztaty, służące do wykonywania rzemiosła przemysłu wiejskiego, t. j. tkactwa, szewctwa, krawiectwa, rymarstwa, garncarstwa, kowalstwa, ciesielstwa, młynarstwa i t. p.

Z przedmiotów tego rodzaju, które, zależnie od ich wielkości, mają być przesyłane w wiernych podobiznach lub w oryginale, pożądane są: a) tylko te przedmioty wyrabiane na miejscu i powszechnie używane, a przytem godne uwagi dlatego, iż służą do wyrobów tej tylko okolicy właściwych; b) przedmioty ciekawe dlatego, iż odpowiadając potrzebie rzemieślniczej, zachowały swą starodawną, pierwotną prostotę w konstrukcji; c) nakoniec takie, które, jako wynalazki domorosłe, odznaczają się oryginalnością i praktycznością pomysłu.

4. Narzędzia rybackie: modele łodzi z wiosłami, okazy oryginalne lub podobizny sieci, niewodów, chwytek, więcierzy, wędek, przyrządów rybackich, złodziejskich i t. p.

5. Narzędzia myśliwskie: paści, siła, wabiki, klatki, samotrzaski i t. p. woryginaie lub podobiznach.

6. Narzędzia, sprzęty i zabawki dziecinnie: proce, łuki, piłki, lalki, zabawki i wszelkie przedmioty, używane w grach przez dzieci wiejskie.

III. Pokarmy i napoje.

Z przedmiotów, należących do tego działu, potrzebne i pożądane są tylko wyroby domowe, spożywane przez ludność miejscową. Przytem za okazy etnograficzne mają być uważane te tylko z nich, które rodzajem materiału, kształtem i sposobem ich przyrządzenia różnią się zupełnie od produktów kupnych, sprzedawanych w mieście po piekarniach, masarniach, handlach i szynkowniach; przedewszystkiem zaś takie, które są przeważnie lub wyłącznie tej okolicy właściwe. Takimi są:

1. Pieczywo z ciasta wszelkiego rodzaju i we wszelkich postaciach: bochenki chleba powszedniego na pół przekrajane, podpłomyki („moskaie“), palenice, placki, kukielki, kołaczki, knysze, obwarzanki, pierniki i t. p.

Wszystkie tego rodzaju pieczywa mają być przesyłane w okazach oryginalnych, wysuszone mocno w ciepłym piecu zaraz po upieczeniu lub po zacierstwieciu zależnie od własności każdego.

2. Wyroby z mięsa suszonego lub wędzonego, np. tak zwana „pastrama“ (baranina suszona na słońcu), osobliwsze kiełbasy i wędzonki, ryby miejscowe suszone i t. p.

3. Wyroby z sera suszone i wędzone: oszczyпки góralskie, gomółki, małdrzyki i t. p.

4. Owoce i jarzyny, w osobliwszy sposób suszone, kiszzone lub solone: nap.: śliwki na rozenkach, ziarnka z dyni i słoneczników, groch i kukurudza (baranki) prażone w piecu i t. p.

Mają być przysyłane w słoikach szklanych, mocno zakorkowanych, i zaopatrzone etykietami. Przedmioty kiszzone i solone mają być w słojach zaprawione kwasem salicylowym lub tymolem.

5. Napoje wyrabiane w domu i tylko do użytku domowego: piwo, krupnik z wódki, kwas, braga (t. j. piwko z jagieł) nalewki z owoców, jabłecznik i t. p. we fiaskach z białego szkła, dobrze zakorkowanych*)

*) Te płyny, równie jak i inne okazy w płynach zachowane, należy koniecznie upakować jak najstaranniej w osobnym pudełku, odłączone od innych przedmiotów, które po stłuczeniu naczyń mogłyby być przez płyn uszkodzone.

Uwaga: Wielce pożądanem dopełnieniem przysłanego zbioru tych okazów byłoby dołączenie dokładnej wiadomości o pokarmach świeżych oraz o wszelkich potrawach gotowanych, pieczonych i smażonych, które są w powszechnem użyciu u ludu miejscowego, z podaniem ich nazw oraz krótkim objaśnieniem ich składu i sposobu przygotowywania.

IV. Odzież i obuwie.

Do tego działu, ze wszech miar najważniejszego, pożądanym jest taki zbiór okazów autentycznych odzieży i obuwia, powszechnie używanych, a przysłanych woryginaie lub w rysunkach i jaknajwierniejszych podobiznach, któryby dawał dokładny obraz wszystkich właściwości w ubiorze ludu wiejskiego danej okolicy, również jak ludu mieszczkańskiego o tyle, o ile tenże zachował w swym stroju tradycyjną starodawną oryginalność.

Tej potrzebie uczynią zadość:

1. Ubiory kompletne, powszednie i świąteczne, letnie i zimowe, noszone przez mężczyzn starszych i paróbków, przez kobiety zamężne i dziewczęta, a nawet ubiory dziecięce, a to nie wyłączając żadnej części ubioru, od nakrycia głowy do obuwia.

2. W razie niemożności dostarczania ubiorów kompletnych, należy zastąpić je zbiorem jak najliczniejszym tych części pojedynczych ubioru, które swym kształtem, krojem, ozdobami, barwą lub materiałem cechują najbardziej stroje ludowe tej okolicy.

W dodatku zaś do tego zbioru uzupełnić go należy zbiorem rysunków kolorowanych (choćby wcale nie artystycznie, byle najwierniej wykonanych), wielkości 39 na 20 ctm., albo lalek należyćie poubieranych (wysokości 30—50 ctm.) bez żadnych ozdób i dodatków własnych, lecz przedstawiających jak można najwierniej wszelkie szczegóły ubiorów kompletnych, w odmianach wyżej wymienionych.

Uwaga: Rysunki są niemniej pożądanym przy ubiorach kompletnych, mając służyć za wskazówkę do należytego ubrania manekinów, na których mają być wystawione.

3. Wszelkie przedmioty dodatkowe, należące do odzieży, są dla wystawy wielce pożądanym, jako to: paciorki, korale, medaliki, krzyżyki, koleczyki, pierścienie, wienice i t. p. u kobiet; oraz spinki, pierścienie, kity, piórka, pasy, torebki, kapciuchy, fajki, laski i t. p. u mężczyzn.

V. Przedmioty, należące do obrzędów i zwyczajów ludowych.

a) Służące do zwyczajów i obrzędów powszednich.

1. Przy narodzinach i chrzcinach: krzyżmo-krzyżek.

2. Przy weselu: wieniec panny młodej i jej strój oczepinowy; wianuszki i bukiety družbów i družek, pas albo chustka dla nichże, ręczniki zaręczynowe ruskie, korowaj ruski w okazie rzeczywistym (po upieczeniu mocno wysuszony w piecu, a potem ozdobiony sztucznymi liśćmi barwniku i kwiatami), różga weselna ludu polskiego i „Jilce“ ludu ruskiego w okazach rzeczywistych, albo w wiernym rysunku kolorowanym około 30 do 50 ctm. długości.

3. Przy pogrzebie. Najodpowiedniejszymi byłyby podobizny trumien, około 40 ctm. długie z ułożonymi w nich lalkami męskimi i kobiecimi, we właściwym ubraniu grobowem: żgle, duchence i pończochach.

Przytem przysłać można zasuszone okazy kołaczy pogrzebowych i podobizny ruskiego „kotywa“ t. j. kaszy z odważonej pszenicy, i t. p. miejscowe przedmioty obrzędowe przy pogrzebie używane. Nakoniec pożądanym będzie rysunek lub model mogiły wieśniaczej z krzyżem na niej, lub innym używanym nagrobkiem.

b) Służące do zwyczajów i obrzędów dorocznych.

1. Ze świąt Bożego Narodzenia przydatne są do wystawy: a) strucle, szczodraki, knysze i kołacze kolendowe, zasuszone po upieczeniu; b) „świat“, t. j. kula, z opłatków różnokolorowych zlepią *) c) szopka i jasełka w podobiznach wraz z lalkami do nichże; d) „gwiazda“, „toruń“ i gromnice ozdobne wyrobu domowego, w okazach naturalnych.

2. Zapustne: „klocki“, „kłodki“ i t. p.

3. Wielkopostne: ubiory i przyrządy pasyjne na lalkach; palmy z kwietnej niedzieli; grzechotki i kołatki wielkotygodniowe, podobizna „Judasza“ wielkotygodniowego, oraz „bałwana“ (Marzany), topionego w rzece w niedzielę białą, jeśli ten zwyczaj gdzie się przechował.

4. Wielkanocne: kraszanki i pisanki; te ostatnie w jak najkompletniejszym doborze, z nazwami ludowymi każdego wzoru, włożonymi na karteczkach do wnętrza każdego okazu **) wszelkie pieczywa wielkanocne, paski, kołacze, placki i t. p. zasuszone lub w podobiznach i rysunkach; „tracz“, w oryginale z dołączeniem rysunku kolorowanego poprzebieranych chłopców.

*) Bez uszkodzenia może być tylko przewieziony w ręku, w wagonie kolei żelaznej, albo przyniesiony przez roztropnego posłańca pieszego.

**) Co do pisanek, to ze względu na to, iż z każdym rokiem zatracają one coraz bardziej swój rodzimy ludowy charakter ornamentacyjny, komisja etnograficzna ze szczególną usilnością uprasza łaskawych swoich współpracowników o możliwe wyzyskanie świąt wielkanocnych w każdej okolicy, w każdym powiecie bez wyjątku. W tym zaś celu podaje ona następujące praktyczne wskazówki co do wyboru najpożądanych okazów pisanek, co do przygotowania ich i przesyłki.

5. Z Zielonych Świątek i św. Jana Chrzciciela: rysunek, wyrażający przystrojenie chałup w zieloność i ziola przeciw-czarodziejskie; okazy wienców, puszcanych przez dziewczęta na rzekę, „Kupajło“ i t. p.

6. Z Bożego Ciała: wieniec i wianuszki do poświęcenia.

7. Z Okrężnego, obżynków czyli wyżynku: wieniec całkowicie przystrojony w oryginalnym okazie lub starannym kolorowanym rysunku.

8. Z dnia Matki Boskiej Zielnej (15 Sierp.): wiązka wszystkich ziół, przynoszonych do święcenia.

VI. Sztuka i wiedza ludowa.

Do tego działu odnosi się wszystko, co może nam dawać wyobrażenie o zmyśle estetycznym i twórczości naszego ludu, o jego

Wybierać należy tylko pisanki wyrabiane przez stare wiejskie specjalistki w tym kunsztie, trzymające się dawnej swej techniki i swych wzorów tradycyjnie ludowych, odrzucać zaś bezwarunkowo wszelkie okazy, wyzdobione rysunkami nie ludowymi, lecz naśladowanymi i nowomodnymi ludu. Co do ilości pisanek, wystarczy po jednym dobrym okazie każdego wzoru głównego z dodatkiem godniejszych uwagi warjantów.

Przygotowanie pisanek polega na niezbędnym wypróżnieniu każdej przez otwór 1½ do 2-centymetrowy w skorupie jaja, zrobiony koniecznie z boku, lecz nie na końcuonego, a mianowicie w samym środku jednej połowy rysunku, zwykle symetrycznego, tak, iżby odwrotna połowa przedstawiała całkowity rysunek wzoru pisanek. — Otwór ten, bez najmniejszego uszkodzenia reszty skorupy, robi się w sposób następujący: zwykły korek od flaszeczki aptecznej 1½ do 2 ctm. grubość przetyka się z końca w koniec ostremi igłami miernej grubości; jedną z nich przebijają się sam środek korka, tak, aby jej koniec wystąpił na 2 do 3 mm. długości, drugą zaś równoległą do niej u samego brzegu korka. wypuściwszy jej koniec na jeden mm. tylko. To narzędzie najwyżej trzema palcami prawej ręki, a pisanek trzymając w lewej, wtyka się bardzo prostopadłe igłę środkową w upatrzony punkt środkowy boku pisanek, a przebijwszy zlekka skorupę, pogrąża się koniec tej igły dopóty, aż koniec drugiej igły dotknie się powierzchni pisanek. Wtedy, kręcąc korwem w alcach raz w jedną stronę, drugi raz w drugą, zakreśla się tą ostatnią igłą kółko tak regularnie jak cyrklem, a kręcąc wciąż, kółko to zagłębia się coraz dalej w całą grubość skorupy, aż przez to wykroi się w niej krążek. — Poczem odłożwszy korek, końcem scyzoryka podważa się i zdejmuje cały ów krążek skorupy naraz, lub też potukłszy go tymże scyzorykiem, zdejmuje się częściami i otwór jest gotów. Z pisanek surowej przez ten otwór wylewa się wszystko odrazu; z ugotowanej zaś na twardo całe białko i żółtek daje się w przeciągu dwóch minut wygrzebać łażą czem: szpilką podwójną, zlekka zakrzywioną w haczyk, malutką łopatką lub łyżeczką wystruganą z drzewa i t. p. Do pisanek całkowicie wypróżnionej włożywszy karteczkę z nazwą wzoru oraz wsi z której pochodzi, ma się ją gotową do przesyłki.

Do przesyłki każdą pisanek zawija się zlekka w kawałek starej gazety i oba konce występujące papieru skręca się przy samym jaju. Poczem układa się je do zwykłego pudełka drewnianego odpowiedniej wielkości, i to dość szczelnie, lecz nie ścisnąc bynajmniej. Układa się tak warstwę po warstwę, niczem ich nie prześciełając, aż do samego wierzchu; próżnię niewielką pod wiekiem wypełnia się lekką warstwą pakul lub waty i przybwszy wieko, paczka jest do przesyłki gotową z bezpieczeństwem zupełnym; albowiem lekkie skorupy nie ciężąc sobie nawzajem, wytrzymują bez szkody wstrząśnienia nawet dość silne.

upodobaniu i stopniu biegłości w każdej sztuce pięknej i jej charakterze. Również i to wszystko, co daje nam poznać samorodną wiedzę ludową, np.: sposoby i znaki, zastępujące mu pismo i rachunek, jego umiejętność lekarską w chorobach ludzkich, bydłych i t. p.

Takimi przedmiotami, wielce pożądanymi dla zbiorów etnograficznych, są:

a) Odnoszące się do sztuki ludowej.

1. Z budownictwa: przedewszystkiem dobre modele około 1/2 metrowej wysokości, lub dokładne rysunki kościołów i kaplic wiejskich, kapliczek cmentarnych, oraz przy drogach i nad studniami, zbudowanych z drzewa lub murowanych, o ile te budowle są niewątpliwie pomysłem i dziełem budowniczych (t. j. murarzy i cieśli) ludowych.

Również pożądanymi będą wizerunki budowli świeckich, t. j. domów, karczem, bram ozdobnych i t. p., o ile te są godnymi uwagi, jako utwory popisowe i oryginalne budowniczych wiejskich.

2. Ze snycerstwa: krucyfiksy, figurki świętych, figurki ludzkie i zwierzęce, rzeźbione z drzewa, lub ulepione z gliny i wypalone; drewniane sprzęty (stołki, skrzynki misy i t. p.) ozdobnie rzeźbione i podobnie narzędzia (toporki, laski, biczyska i t. p.) Wszystko to w okazach naturalnych. Ozdoby zaś rzeźbione na częściach domu, t. j. belkach, drzwiach i t. p., w rysunkach wierne zdjętych.

3. Z malarstwa: wszelkie obrazy układu i pendzla autentycznie ludowego, religijne i świeckie, olejne, klejowe i farbami wodnymi w okazach oryginalnych.

4. Wzorów rysunku ornamentacyjnego pomysłów wyłącznie ludowych, wykonane haftem, naszywaniem, lub przetkane na płótnie, suknie i wszelkie tkaniny wełniane, w okazach oryginalnych. Również w oryginale mają być przysłane naczynia gliniane i niepolewane, a ozdobione rysunkiem malowanym lub wyciskany. Rysunki zaś ozdobne (freski ludowe) na ścianach, gzymsach i odrzwiach izb wewnątrz i zewnątrz tychże mogą być przesłane w kopjach.

5. Muzyka. Okazy oryginalne wszelkich narzędzi muzycznych wyrabianych i używanych przez lud okoliczny, jako to: koba czyli dudy), rogi, trąby, trombity, fujarki, świstawki, skrzypce, basy, lira, cymbały, bębenki, drumle i t. p.

b) Odnoszące się do wiedzy ludowej.

Przy szerzącej się ze szkół piśmienności, zaniechane zostały u ludu używane dawniej znaki, karby i inne sposoby, zastępujące

pismo i rachunek pisany. Gdy by wszakże u starych wieśniaków mogły się one gdzieś przechować, jeżeli nie w praktyce, to w pamięci, byłoby rzeczą wielce pożądaną dla zbiorów etnograficznych posiadać tego rodzaju okazy znakowego pisma i rachunkowości ludowej.

Komisja etnograf. uprasza więc o możliwe wyszukanie i dostarczenie tego rodzaju przedmiotów, a temi są:

1. Palice, krzywule, wici, t. j. laski dziwacznie zakrzywione na końcu, lub rzeźbione w kształcie ręki, albo innego godła władzy.

Według tradycji przechowanej do niedawna u ludu naszego w niektórych okolicach (na Podhalu), były to godła władzy sołtysów, używane do zwołania całej gromady na walną naradę lub sąd (roki); Sołtys wręczał taką palicę sąsiadowi, naznaczając dzień i miejsce zgromadzenia od chaty do chaty i, obiegwszy włość całą, wracała do sołtysa.

Jeżeliby przedmiot taki przechował się przypadkiem w jakiej rodzinie włościańskiej, to uprasza się o dostarczenie go. A gdyby przynajmniej w pamięci ludzi starych zachował się obraz takiej palicy, to również pożądanym będzie okaz jej, wiernie wyrobiony w kopji według opowiadania, lub przedstawiony w rysunku z należytem objaśnieniem o miejscu, czasie i sposobie używania tego godła.

2. Klejma i piętna, wypalane żelazem dla znaczenia właściciela bydła, albo czasowe znaki, namalowane dziegiem na skórze bydła, równie, jak znaki i godła garncarskie i inne rzemieślnicze, wygniatające lub wyrzyte na wyrobach rzemieślników, poządane są dla wystawy w rysunkach z dołączeniem należytych objaśnień.

3. Karby na wązkich deszczułkach lub laskach równo zestruganych, nacinane nożem w kształcie kresek prostych, skośnych w jedną lub drugą stronę, stykających się pod kątem, lub krzyżujących się, wyobrażały liczby napisane i zastępowały rachunki gospodarskie.

Komisja uprasza najusilniej o autentyczne okazy tego rodzaju ksiąg rachunkowych, z dołączeniem należytych objaśnień.

4. Z medycyny ludowej poządane są w okazach oryginalnych: a) narzędzia domowego wynalazku i wyrobu, używane do pewnych operacji chirurgicznych i położniczych, wykonywanych przez „mądrababy“ przy leczeniu chorych; b) przyrządy, używane przy złamaniach kości przez wiejskich specjalistów-lekarzy; c) narzędzia, używane do rozmaitych operacji na bydłach: przy puszczeniu krwi, pokładaniu koni, skopieniu tryków, kaplonieniu kogutów i t. p.; d) rozmaite przyrządy, przedmioty i ingredjencje, używane do praktyk guślarskich; e) okazy ziół lekarskich i wszel-

kich leków ludowych używanych przeciw chorobom ludzkim i zwierząt domowych.

Z tych ostatnich pożądane są następujące przedmioty:

a) *rośliny lekarskie*, każda z osobna w arkuszu papieru zasuszona, jak do zielnika botanicznego, z dołączeniem nazwy ludowej i objaśnieniem, do czego służy; b) *części takich roślin*, t. j. korzenie, kora, owoce, nasienie, każda w osobnym słoiku z objaśnieniem, jak wyżej; c) *leki zwierzęce*, owady całe, kości, żółć, tłuszcz i t. p. każde w osobnym słoiku szklanym z objaśnieniem, jak wyżej; d) *leki mineralne*, domowe lub kupne, w słoikach jak wyżej; e) *leki sympatyczne i amulety*, zapobiegające chorobom lub odpędzające je, n. p. zęby i kostki zwierzęce z dziurkami do zawieszania na szyi, *strzałki piorunowe*, strzałki krzemienne i t. p. przedmioty w okazach oryginalnych.

Jako dopełnienie, niezmiernie pożądane do zbioru przedmiotów wyżej wymienionych, z całym uznaniem przyjęte będą fotografie typowe we wszystkich rozmiarach, kolorowane lub zwykłe, któreby przedstawiały: a) portrety włościan i mieszczan danej okolicy, obojg płci i rozmaitego wieku; b) ich ubiory powszednie i świąteczne, letnie i zimowe; c) rozmaite obrazy i sceny z życia ludowego; d) widoki mieszkań wieśniaczych, wizerunki ich wozów, zaprzęgów i t. p.

Również i od pp. fotografów najchętniej przyjęte będą całkowite zbiory tego rodzaju fotografii z rozmaitych okolic kraju, pod warunkiem wszakże niezaprzeczonej ich autentyczności.

Niniejszem przytem uprasza się wyraźnie: nie o ilość przedmiotów lecz o ich rozmaitość i dobór, obejmujący o ile możliwości główne działy i rodzaje, wskazane w niniejszym programie ze szczególnem uwzględnieniem przedmiotów, istotnie cechujących daną okolicę

6. Plan opisu jednostki gospodarczej (albo administracyjnej.)

Część szczegółowa.

1. Teren badania. Wieś, względnie obszar dworski, parafia, gmina lub inna jednostka gospodarcza — powiatu, gubernji.

2. Obszar w morgach (*jakich*) lub dziesięcinach. Odległość od: a) urzędu pocztowego, b) stacji kolejowej, c) rzeki spławnej lub innych ważniejszych arterji komunikacyjnych, d) miasta powiatowego, oraz ekonomicznie najważniejszego w okolicy, o ile nie jest powiatowem; e) urzędu gminnego; f) parafji, względnie innego kościoła katolickiego; g) parafji prawosławnej, oraz innych wyznań.

Stan komunikacji z powyższymi punktami (względnie: drogi, szosy, mosty, groble i t. p.).

3. Ludność. Według spisu z 1897 roku (sprawdzić o ile możliwości w jednym z miesięcy zimowych). Ilość małżeństw, zgonów i urodzin w ostatnim roku, według spisów metrykalnych. Przeciętna wielkość rodziny. Rozmiar i charakterystyczne cechy emigracji i imigracji miejscowej.

4. Wyznanie i narodowość. Stan ludności według wyznania i narodowości na podstawie badań własnych i z podaniem urzędowych cyfr, według spisu z 1897 roku, oraz danych z 1907 r., zebranych dla wprowadzenia ziemstw (podać podział katolików według narodowości).

Osady innoplemienne. Podział narodowościowy ze szczególnem uwzględnieniem Polaków.

Język ludności miejscowej: a) jakim mówią w domu; b) w jakim się modlą (nabożeństwo dodatkowe i książki do nabożeństwa); c) jakie znają; d) jakim czytają pisma (*jakim alfabetem?*).

Poczucie przynależności narodowej (o ile możliwości dane liczbowe).

Co do ludności polskiej—ilość: a) włościan; b) służby folwarcznej; c) oficjalistów prywatnych; d) szlachty zagrodowej; e) inteligencji; f) właścicieli ziemskich.

5. Stosunki gospodarcze. Rozmiar w morgach (*jakich*) lub dziesięcinach ziemi, należącej do wielkiej, średniej, drobnej i *karłowatej* własności, przyczem jako drobną własność określamy gospodarstwo od 2-eh dziesięcin, zaś jako średnią—gospodarstwo

od 30 dziesięcin (o ile zaś w miejscowych warunkach te granice przeciętnie są inne, to należy je podać i według nich segregować) — do ilości dziesięcin, dającej pełny cenzus wyborczy do Dumy z wielkiej własności (podać wielkość cenzusu). Ile ziemi przypada w każdej z tych kategorii na własność polską. Ilość ziemi należącej do rządu. Podział oraz klasyfikacja bonitacyjna gruntów — nieużytki, ilość ziemi pod lasem (rodzaj i gatunek drzew), ziemi orne, gleba, podglebie, kamienistość, urodzajność (czy sieją pszenicę?).

Wielkość nadziału. Przykłady typowych gospodarstw dla każdej z tych kategorii. Konfiguracja wsi. Ilość domów w poszczególnych badanych jednostkach terytorjalnych. Charakterystyczne cechy budownictwa wiejskiego. Typowe zmiany. Szachownice (odległość poszczególnych części). Komasaacja. Kolonizacja. Dodzierżawianie gruntów przez włościan, oraz większe dzierżawy. Czynszownictwo. Serwituty. Odrobotki. Obdłużenie. Ubezpieczenie i podatki z własności tak mniejszej, jak i większej.

6. Stowarzyszenia i kooperacje. Instytucje humanitarne, kulturalne (podać ilość analfabetów), ekonomiczne. Zakłady rękodzielnicze, przemysłowe i handlowe na miejscu — z podaniem, w jakim ręku pozostają (wyszczególnić istnienie sklepu monopolowego). Przemysł domowy i charakterystyczne cechy takowego. Miejsca zbytu i jarmarki. Specjalne gałęzie zbytu miejscowego.

Część szczegółowa ma za zadanie dać w liczbach, osobiście zebranych, wierny obraz stosunków, panujących na terytorjum.

Część ogólna.

1. Teren badania: Parafja, gmina, powiat, względnie gubernja.

2. Stosunki topograficzne i gospodarcze. Obszar w kilometrach lub wiorstach kwadratowych.

Stan i środki komunikacji (kolejowe, szosowe, drogowe, wodne, pocztowe, telegraficzne, telefoniczne). Wzniesienia gruntu.

Podział ziemi na własność wielką, średnią, małą i kartowatą. Udział poszczególnych narodowości w każdej z tych kategorii. Własność rządowa. Ceny ziemi, oraz podział i takowej według rodzajów kultury.

Wybitne cechy gospodarki rolnej, tak większej, jak mniejszej własności, z podaniem, o ile gospodarka Polaków różni się od gospodarki innych narodowości.

Hodowla w większej i mniejszej własności (czy koniokradztwo nie przeszkadza hodowli koni?).

Dzierżawcy, ich rodzaj i typ. Iloletniość dzierżawy i z jakim inwentarzem. Obszar przeciętny; wysokość tenuty (w pieniądzu, czy naturze?). Ilość sił roboczych: praca własna, czy najemna. Sy-

stem gospodarki. Jak dzierżawcy na swoim wychodzą. Ich stopa życiowa, stanowisko społeczne, wykształcenie ogólne i fachowe.

Drobne dzierżawy sąsiedzkie. Czynszownictwo.

Sprawność robotnika. Długość dnia roboczego (o której przychodzi na robotę?). Wiek dzieci, od którego do pracy fizycznej są używane.

Lasy, ich przestrzeń i sposób eksploatacji. Środki opałowe i budowlane.

Rzeki, jeziora, błota, torfowiska i nieużytki; podać ilościowy ich stosunek do przestrzeni opisywanej. Warunki klimatyczne.

3. Ludność. Stan ludności według wyznania i narodowości (podział katolików według narodowości). Ruch ludności (emigracja, imigracja), udział w nim poszczególnych narodowości. Kierunek emigracji (zamorska, Syberja, głąb Rosji, sezonowa, do miast (jakich?), na stałe i czasowo).

4. Kościoły. Ilość kościołów i duchowieństwa: a) katolickiego; b) prawosławnego, oraz innych wyznań. Ilościowy stosunek duchowieństwa polskiego do litewskiego (o ile jest).

Uposażenie i dochody duchowieństwa z podziałem na wyznania i narodowości. Rola duchowieństwa (według wyznania i narodowości) w życiu miejscowym, społecznym i politycznym.

Rozmiar i kierunek tego wpływu duchowieństwa na ludność miejscową. Kościoły zabrane, ich los. Związki religijne, udział w nich ludności miejscowej, prawny zakres działania, a ich faktyczna działalność.

5. Instytucje ekonomiczne. Kredytowe, produkcyjne, konsumpcyjne (udział w ich administracji i kapitałach polskiej ludności miejscowej); prawny zakres działania a działalność faktyczna. Warunki pożyczki na majątki ziemskie i domy, % wkładów terminowych, pożyczek i na rachunek bieżący. Ogólna wysokość obdłużenia tak wielkiej, jak i drobnej własności. Lichwa i osoba lichwiarza. Wpływ żywiou żydowskiego na życie ekonomiczne.

6. Przemysł związany z rolnictwem i fabryczny. Oparty na miejscowym, czy na sprowadzanym surowcu. Ilość przerabianego surowca. Ceny takowego, oraz przerobionego produktu. Ceny przewozowe.

Rynek i organizacja zbytu. Dawność istnienia zakładu. Motory, rodzaj opadu. Okres trwania pracy (cały rok, czy sezonowy). Kapitał obrotowy (z jakiego źródła?). Własność indywidualna, czy akcyjna. Zakład odziedziczony, czy kupiony (za jaką cenę?). Siły kierownicze i ich fachowość. Personel majsterski i robotniczy. Narodowość administracji i personelu fabrycznego. Cena i charakter najmu — mieszkanie i utrzymanie robotnika, długość dnia roboczego.

Przemysł domowy. Na własne potrzeby, czy na zbyt (miej-

sowcy i dalszy?). Organizacja takowego. Pośrednicy. Ceny i charakter surowca (czy nie dostarczany przez kapitalistę?). Czy drobny przemysł związany z wielkim.

7. Handel. Drogi handlu tranzytowego. Podział miejscowego. Składy hurtowe, sklepy i sklepiki („kramki“). Gdzie się znajdują i jak dawno istnieją. Kapitał obrotowy, kredyt (z jakich źródeł?). Skąd i jaką drogą sprowadzane są towary (czy wyroby miejscowe, czy z Królestwa, z okręgu moskiewskiego lub z zagranicy?). Sklepy kooperatywno-spożywcze. Czas i drogi zbytu poszczególnych produktów. Kto kupuje? Przytoczyć ceny przeciętne najważniejszych produktów miejscowych (rolniczych, ogrodowych, mleczarskich, rękodzielniczych i innych).

Ceny lasu. W czyjem ręku koncentruje się handel lasem. Miejsce zbytu i środki komunikacji. Narodowość i wyznanie kupców wogóle. Ich poziom umysłowy i stanowisko społeczne.

„Kontrakty“, jarmarki, kiermasze, targi. Gdzie? na co? w jakim czasie?

8. Miasta, miasteczka i inne ogniska kulturalne, z wyszczególnieniem instytucji miejscowych, oraz ważniejszych czynników, działających stamtąd na życie wsi (wystawy, jarmarki itp.).

Miasto najbliższe. Jego charakter administracyjny. Jakie koleje i drogi przecinają je, względnie blisko przechodzą. Czy położone nad rzeką (jaką?). Ilość mieszkańców według obydwu spisów, oraz przed czterdziestu laty (wyznanie i narodowość).

Kościół, cerkiew, bożnice itp. Parafje katolickie. Ilość parafjan (chrzty, małżeństwa, zgony).

Ilość właścicieli domów według narodowości. Zajęcie mieszkańców. Fabryki istniejące, rzemiosła i warsztaty rzemieślnicze. Chrześcijaństwo i żydzi w rzemiosłach (czy produkują na eksport?). Rzemieślnicy z Królestwa i głębi Rosji. Ich położenie materialne. Stan handlu i w czyjem znajduje się ręka. Instytucje kredytowe. Banki miejscowe i filje zamiejscowych. Towarzystwa wzajemnego kredytu, zaliczkowe i kasy oszczędności. Lombardy. Czy istnieje bank miejski.

Zarząd miejski i jego charakter oraz działalność. Udział w nim Polaków. Instytucje miejskie, środki komunikacji, kanalizacja, oświetlenie, bruki itp.

Stan budowlany miasta. Skąd materiał budowlany pochodzi. Ogólny charakter architektoniczny miasta.

Bezpieczeństwo (wylewy, pożary, towarzystwa asekuracyjne, straż ogniowa i tp.).

Zawody wyzwolone. Lekarze, adwokaci (ich charakter i narodowość). Instytucje humanitarne i stan sanitarny miasta.

Prasa miejscowa, instytucje kulturalne i życie towarzyskie.

Zakłady dobroczynne, katolickie i inne.

Szkoły publiczne i prywatne.

9. Instytucje kulturalne: oświatowe, dobroczynne, towarzyskie (udział w nich polskiej ludności miejscowej); prawny zakres działania, a działalność faktyczna.

Szkoły ludowe: a) ilość i rodzaj szkół polskich; b) rosyjskich i innych narodowości; c) ilość nauczycieli i uczni w polskich szkołach i ochronkach; d) ilość nauczycieli i uczni w szkołach rosyjskich (rządowych i cerkiewnych) i innych narodowości. — Organizacja i poziom nauki w szkołach polskich i innych narodowości. Nauka domowa dzieci polskich w warstwach zamożniejszych, z odrozdzeniem wychowania chłopców i dziewcząt.

Do jakich zakładów naukowych udają się dzieci polskie i innych narodowości po ukończeniu szkół średnich, polskich i innych. Dokąd udaje się młodzież polska po ukończeniu średnich zakładów naukowych.

Analfabetyzm, pijaństwo, kradzieże, rozboje i podpalanie, jako skutki braku instytucji kulturalnych.

Wpływ i znaczenie prasy: a) miejscowej polskiej; b) polskiej z Królestwa; c) rosyjskiej.

10. Życie intelektualne. A) Ogółu ludności. Poczucie godności ludzkiej. Przywiązanie do kraju i własności prywatnej. — Wpływ: a) dworu; b) instytucji prywatnych; c) jednostek rusyfikacyjnych; d) małżeństw mieszanych; e) władz administracyjnych; f) żydów na moralną stronę życia; g) powracających wychodźców; h) służby wojskowej; i) agitacji narodowej i socjalistycznej; j) tradycji pańszczyźnianych; k) tradycji państwowości polskiej oraz powstań.

B) Ludności polskiej. Nastroj takowej pod względem narodowym: a) poczucie godności narodowej; b) poczucie łączności z całą resztą narodu, względnie występujące znamiona separatyzmu terytorjalnego i zastąpienie łącznika narodowego poczuciem węzłów terytorjalnych (określić wpływ centrów, Petersburga i Moskwy z jednej strony a Warszawy — z drugiej); czy istnieje zrozumienie dążeń ludności miejscowej niepolskiej i współdziałanie z nimi; c) panujące poglądy na sprawę polską u inteligencji starszej (t. j. u ludzi, liczących lat przeszło 30) i udział ich w życiu publicznym; d) panujące poglądy na sprawę polską w generacji dorastającej; e) wpływ wypadków po wojnie japońskiej na zmianę poglądów ludności polskiej na sprawę polską; f) ideały narodowe i społeczne młodzieży polskiej i starszego pokolenia; g) zapatrywania młodzieży, względnie starszego pokolenia, na rozmiar możliwych w obecnej chwili zdobyczy w dziedzinie narodowej i społecznej i na środki, prowadzące do tego celu. — Rozmiar uczuć polskich i ich przejawy w warstwach: a) włościańskich; b) rękodzielniczych i robotniczych; c) szlachty zagrodowej.

Wpływ ukazu tolerancyjnego na wzmożenie się polskości. Charakterystyka tych objawów, które zapewniają żywiłowi polskiemu wyższość nad innymi narodowościami, oraz tych, które przedstawiają się, jako jego specjalne braki, z odróżnieniem stosunków panujących w starszej gienieracji i pomiędzy młodzieżą.

Część ogólna została wydzieloną, tak ze względu na istnienie stosunków, które mogą zachodzić jedynie na terytorjum, którego rozległość stawia przeszkody jednostce do osobistego badania,—jak również w celu zebrania ogólnych poglądów na zagadnienia wyżej wymienione, a które nie mieszczą się w ścisłych ramach i nie dają się wyrazić liczbowo.

UWAGI. 1) Kwestje nieuwzględnione w powyższym schemacie, a zasługujące na uwagę ze względu na cel ankiety, winny być podane w punktach dodatkowych.

2) Badania winny być prowadzone osobiście lub przy pomocy osób zupełnie zaufanych, niezainteresowanych w jakikolwiek sposób w jego rezultacie, oraz pojmujących doniosłość pracy.

3) Osobom badanym nie należy dawać do zrozumienia celu tych badań (zwłaszcza, gdy chodzi o włościan).

4) Zgodność danych z istotnym stanem rzeczy decyduje o wartości opisu. Stąd lepiej dać dobrą i szczegółową odpowiedź na jedno lub kilka pytań, niż ogólnikowe i błędne na wszystkie.

7. Kwestjonariusz w sprawie ochrony zabytków przyrodniczych w kraju.

Od zraty ratować zabytki przyrodnicze kraju jest obowiązkiem naszym wobec pokoleń przyszłych. Nieświadomą często ręką zniszczono z nich bardzo wiele, pozostałe należy chronić, jako przedmioty pouczające o tem, jak wyglądała dawniej naturalna szata ziemi ojczyściej. W wielu razach świadomość tego, że przedmiot jest uwagi i zachowania godzien, ochroni go przy pomocy ludzi chętnych od zniszczenia. Takimi są stare, osobliwe lub rzadkie i ginące obecnie drzewa i rośliny, ginące rzadkie ssaki lub ptaki, geologicznie ciekawe lub w skamieliny bogate skały, osobliwe źródła lub wodospady, pięknnością położenia wyjątkowe miejsca.

Polskie Towarzystwo przyrodników imienia Kopernika we Lwowie postanowiło pchnąć naprzód sprawę ochrony zabytków przyrodniczych i w tym celu zwraca się do wszystkich ludzi dobrej woli z prośbą o pomoc. Potrzeba sprawę uczynić powszechnie znaną, popularną w warstwach najszerszych. Trzeba dążyć do tego, by w każdej gminie wiedzieli, jakie zabytki są w gminie i jej okolicy, by młodzież pouczała, dlaczego one są uwagi godne. Niech młodzież szkół średnich lub wyższych wie, jakie zabytki przyrodnicze spotyka w miejscu nauki lub na wycieczkach. Trzeba dążyć do tego, by każdy turysta mógł wiedzieć, co znajdzie zwiedzenia godnego w pobliżu każdej stacji kolejowej, klimatycznej lub zdrojowiska krajowego. Z drugiej zaś strony zwracamy się o pomoc i o informacje do PP. Obywateli wiejskich, leśniczych i wszystkich ludzi dobrej woli.

Potrzeba nadto zebrać wiadomości, jakie zabytki przyrodnicze ochrony godne posiadamy w kraju; trzeba przystąpić do ich spisania. W tym celu podajemy obecny kwestjonariusz, obejmujący 10 pytań, z prośbą o wypełnienie go odpowiedziami. Odpowiedzi po ich zestawieniu zużytkowane zostaną w „Pobudce“ lub organie Towarzystwa przyr. „Kosmos“, jako inwentarz zabytków przyrodniczych. Odpowiedzi prosimy nadsyłać do redakcji „Pobudki“.

Bardzo byłoby pożądane nadesłanie fotografii osobliwie starych lub rzadkich drzew z podaniem miejscowości, gdzie rosną, a także fotografii innych wyżej wspomnianych zabytków przyrody.

Pytania.

1. Czy i jakie rosną w okolicy drzewa—z powodu wieku, wymiarów, postaci lub tradycji nad inne osobliwe; największych drzew proszę podać obwód pnia w wysokości metra nad ziemią i przybliżoną wysokość.
2. Czy w okolicy rośnie dziko modrzew, bluszcz, cis, jałowiec, jodła, grab lub buk; gdzie rosną; jak grube i wysokie są okazy najstarsze?
3. Czy na roystach i trzęsawiskach rosną brzozy karłowate, do łokcia wysokości dorastające, o łodyżkach gruczołkami szorstkich (*Betula humilis*, brzoza krzewiasta) lub o łodyżkach gładkich (*Betula nana*, brzoza karłowa). Okazy należy zebrać i zasuszyć?
4. Czy na roystach i trzęsawiskach i gdzie rosną malina moroszka (*Rubus Chamaemorus*) lub w borach malina tekszla (*Rubus arcticus*) o czerwonych kwiatach? Okazy należy zasuszyć.
5. Czy w okolicy występuje pasorzyt na drzewach jemiola, czy rośnie na dębach lub na sośnie lub świerku?
6. Czy w stawach i jeziorach rośnie kotewka, koleczaty orzech wodny (*Trapa natans*)? Owoce należy zebrać i nadesłać z podaniem miejscowości.
7. Czy w okolicy znane są rośliny (zioła, krzewy lub drzewa) obecnie ginące i jakie?
8. Czy w okolicy znane są rzadkie i osobliwe, ginące obecnie zwierzęta (ssaki, ptaki etc);—jakie i gdzie?
9. Czy w okolicy znane są osobliwsze skały, kamienie, jeziora, wodospady, źródła, zachowania godne, gdzie i jakie?
10. Czy w okolicy są miejsca, z powodu osobliwej piękności, położenia, wspomnień dziejowych lub legend uwagi i zachowania godne?

BIBLIOTEKA DRUŻYN

Z. H. P.

w Białymstoku.

L 191

BIBLIOTEKA DRUŻYN

Z. H. P.

w Białymstoku.

L 194